

WALTRAUD HEINDL

A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867)*

(Kérdések, módszerek, források)

Az osztrák bürokráciát és a hivatalnoki karral összefüggő kérdéseket meglepően kevés történelmi munka választja tárgyául.¹ Ez figyelemre méltó tény olyan állam esetében, melyre a bürokrácia annyira rányomta bélyegét, mint a Habsburg Monarchiára és rányomja ma is, mint az Osztrák Köztársaságra. Ezért egy osztrák bürokráciatörténet előtt, amely megírásra vár minden olyan kérdés nyitva áll, mely általában és részleteiben a hivatalnokokkal és a bürokráciával foglalkozik. A tervezett munkának kétféle nézőpontból kell vizsgálnia a különböző részletkérdéseket:

- I. A bürokrácia mint intézmény létrejötte,
- II. A bürokrácia mint társadalmi csoport.

I. A bürokrácia mint intézmény

Ha követni akarjuk egy, az állam szempontjából olyan fontos intézmény kialakulását, mint a hivatalnoki kar, alapvetően két jelentős kérdés merül fel: 1. mit jelent az 1780–1867 közötti időben, tehát egy Ausztriában kis kivétellel túlnyomórészt abszolutisztikus korban a bürokrácia, mi a felsőbb-rangú tisztviselő?, 2. miért és mi célból alkalmazták? Hogy az uralkodónak adót és embereket bocsásson rendelkezésre – mint pl. a 17. századi Oroszországban² – vagy hogy a közjót és a társadalom érdekeit képviselje, amiért programjuk értelmében a demokratikus államok alkalmazzák hivatalnokaikat?

*A vizsgált időszak ilyen körülhatárolása a következő alapon történt: II. József uralkodása (kezdeté 1780) elsőrendű jelentőségű egy modern szakmai hivatalnoki kar kialakulása szempontjából. 1867-től, az alkotmányosság bevezetésétől kezdve egyrészt az uralkodó és az állam iránti kötelező hivatalnoki hűség, másrészt a nemzeti és politikai hovatartozás összefüggéseiből egészen más perspektívák adódtak, mint az 1780 és 1867 közötti időben, melyet szinte teljesen az abszolutizmus jellemezett.

¹A részletkérdésekhez újabban *Waltraud Heindl*: Beamtentum, Elitebildung und Wissenschaftspolitik im Vormärz. In: Vormärz: Wendepunkt und Herausforderung. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Kulturpolitik in Österreich. Hrsg. v. Hanna Schnedl-Budenicek (=Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Institutes für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften 10). Hrsg. v. Erika Weinzierl és Wolfgang Huber, Wien/Salzburg 1983. 47–65. Uő: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. In: Österreichische Osthefte 22/3 1980. 231–265. Uő: Die österreichische Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert Hrsg. v. Heinrich Lutz és Helmut Rumpel (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9). Wien 1982, 73–91. *Alfred Hoffmann*: Die Beamten. In: Österreichs Sozialstrukturen in historischer Sicht. (= Schriften des Institutes für Österreichkunde 36), 83–88. *Eva Kreisky*: Zur Genesis der politischen und sozialen Funktion der Bürokratie. In: Das Politische System Österreichs. Hrsg. v. Heinz Fischer, Wien 1978, 181–231. *Roman Sandgruber*: Lebenstandard und wirtschaftliche Entwicklung im österreichischen Neoabsolutismus. 1848–1859. In: Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag. Hrsg. v. Herbert Knittler, Wien 1979, 374–393. – Az osztrák és a porosz hivatalnokokat összehasonlítja (1901) *Otto Hintze*: Der österreichische und der preussische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Otto Hintze*: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte 1962. 321–358.

Ezek szerint az adott, vagy előirányzott célok szerint alakult ki a bürokrácia intézménye is, alakultak ki a specifikus irányelvek és szabályok, a kiképzési rendszer, a hivatali hierarchia, az utasítási jog, a kötelező engedelmség, a fegyelmi jog, a privilégiumok (munkaidő-szabályozás, ellátás, nyugdíjazás stb.), a pályafutás szabályozása, a rangidősség elve és hasonlók.

A két fent említett kérdés azonnal tág teret nyit az elméletnek, azaz az állam, a társadalom, az uralom és a hivatalnokok e rendszerében elfoglalt helye elméletének. Egyszóval az uralom szociológiáját érintik.

Azzal a kérdéssel (1.), hogy mi is a bürokrácia, mi is egy hivatalnok, miben áll a hivatalnoki foglalkozás lényege, mint ismeretes, Max Weber foglalkozott részletesen. A jelen tanulmány szempontjából az a kérdés, hogy mindazok az ismérvek, melyeket Max Weber a 19. századi porosz nemzeti államnak a weberi ideáltípusok mögött álló bürokráciájáról kifejtett, alkalmazhatók-e a soknemzetiiségű Habsburg-birodalomnak a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszaka osztrák hivatalnoki karára is, vagy módosítani kell azokat.³ Egy sor külső ismertetőjel, melyet Max Weber a modern „szakracionális” hivatalnoki kar jellemzőjeként kidolgozott, nagyjában és egészében ráillik a Habsburg-birodalom hivatalnokaira is, ha némi megszorítást kell is alkalmaznunk a jellegzetes osztrák helyzetre és a 18. századvégi időszakra való tekintettel. Ez már a Weber által felhozott első kritériumnál nyilvánvalóvá válik, amit „folyamatos, szabályokhoz kötött hivatali működés”-ként definiál. A specifikus viszonyokat tekintve fel kell tennünk a kérdést: mi a 18. század végén, egy földrajzilag olyan nagy kiterjedésű, méghozzá tökéletesen centralizált birodalomban, amelyben a közigazgatás minden lépése a bécsi udvari hatóságoktól vagy magától a császártól indul ki, egy „folyamatos, szabályokhoz kötött hivatali működés,” ha ezek a szabályok adott esetben a közlekedési nehézségek miatt csak nagy késéssel érik el – ha egyáltalán eljutnak oda – a birodalom legtávolabbi periferéiáit (pl. Galiciát). A 19. század technikai vívmányai, a közlekedési eszközök vagy a hivatali szobák jó, olcsó megvilágítási lehetőségei, melyek a hivatali működést függetlenítik a napvilágtól, valószínűleg ugyanúgy szerepet játszottak egy mai értelemben vett bürokrácia kialakulásában, mint a csak lassan kialakuló idő- és teljesítményfoglalom térnyerése, a „time and money” kapcsolata, ami bizonyára csak a kapitalista ipari társadalom kialakulása során következett be. Ennek ellenére – ha a Max Weber által kidolgozott 19. és 20. századi kritériumokat nem is tudjuk egészében a 18. századi és 19. század eleji bürokráciára alkalmazni – már egy modern értelemben is teljesen kifejlett bürokráciával van dolgunk, melyet csupán a korabeli viszonyoknak megfelelően kell definiálnunk.

Valószínűleg némi fenntartással fogadják ma Max Webernek a hatalom és a bürokrácia összefüggéseivel kapcsolatos elméletét: Weber egyrészt felismerte, hogy az uralom állami építményében a bürokrácia jelentős tényező, másrészt egyértelműen pozitív szerepet tulajdonított neki a korszerűsítési és ésszerűsítési folyamatban. Úgy véli: „A bürokrácia mindenütt késői fejlődési produktum . . . a bürokrácia „racionális” jellegű: szabály, cél, eszköz, „tárgyilagos” személytelenség uralja magatartását. Létrejötté és elterjedése mindenütt sajátos értelmű „forradalmisággal” hatott, ahogy azt a racionalizmus előrehaladása minden vonalon tenni szokta. Ezenközben megsemmisített olyan strukturális

²Hans-Joachim Torke: Das russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 13/1), Berlin 1967. 15.

³Max Weber szerint a modern „szakracionális” bürokrácia ismertetőjelei:

- folyamatos, szabályokhoz kötött hivatali működés, illetékesség-elhatárolás,
- erős szerkezetű hivatali hierarchia, amelynek szervezeti elve a parancs és az engedelmség viszonya,
- speciális szakmai kiképzés,
- a hivatás főfoglalkozásként való gyakorlása, szigorúan előírt pályafutás határozza meg a felemelkedés lehetőségeit,
- a közigazgatás széles körű írásbelisége,
- a hivatali titoktartás,
- a kollegiális struktúra helyett monokratikus struktúra, a tekintély a hivatali tisztségé, nem a személyé,
- a hivatalnoknak egy merev, fegyelmező és ellenőrző mechanizmus alá rendelése,
- a hivatalnokot felülről nevezik ki és nem választják.

Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Die rationalen und soziologischen Grundlagen der Musik. Hrsg. v. Johannes Winckelmann. Tübingen/Köln 1964. 124 és köv.

uralmi formákat, melyeknek ebben a speciális értelemben véve nem volt racionális jellegük.⁴ A hivatalnoki kar itt megállapított szerepe, mint – némileg finomítva megfogalmazva – a társadalom modernizáló tényezője érvényesült bizonyos időszakokban.⁵ Így például Ausztriában II. József idején, kinek szüksége volt egy polgári bürokráciára, hogy megtörje a vele szemben álló rendi nemesség hatalmát.⁶ Mindenképpen más szerepet tulajdonítottak a bürokráciának Ferenc alatt⁷ vagy bizonyos szempontból 1780 után.⁸

Az az általános elméleti megállapítás, hogy a bürokrácia általában „racionális”, sőt „forradalmi” jellegű, a gyakorlatban tehát nem nagyon tartható. Azt a megállapítást természetesen helyeselni kell, hogy a bürokrácia időnként modernizáló szerepet játszott (és talán még játszani is fog). A tervezett történelmi kutatásnak az osztrák hivatalnoki kar gyakorlata alapján módosítania, illetve differenciálnia kell az elméletet. Ez ennek a munkának egyik feladata.

A forráshelyzet, nem úgy, mint a második kérdéskomplexumnál („A bürokrácia mint társadalmi csoport”) problémamentesnek mondható. Forrásként főleg a törvények és rendeletek, valamint az állami intézmények aktái hasznosíthatók. Körvonalaznom kell itt az intézmény- és társadalomtörténeti fejlődés összefüggéseit.

Példaképpen itt az „anciennitási elv” bevezetése emelhető ki, mint a hivatalnoki kar fejlődésének e fontos tényezője. A szigorú szabály bevezetésének, hogy a hivatali hierarchiában mindenkor a hosszabb szolgálati idővel rendelkező az elsőbbség a rövidebb szolgálati idejével szemben, – egy ma olykor erősen vitatott intézkedés,⁹ mert „teljesítménygátlónak” tekintik – II. József idejében, aki ezt a rendeletet kiadta,¹⁰ egészen más, sőt ellenkező célja volt. Ahelyett, hogy mint a hivatali hierarchia bevezetése előtt, a különböző rangú nemesség lett volna a mérvadó minden szolgálati ügyben – ennek egyik következményeként a feltörekvő polgári hivatalnokok mindenütt megrövidültek – most minden fontos és mellékes szolgálati ügyben a mindenkori rangidős intézkedhetett. A kényelmesnek tűnő, látszólag a szolgálati restséget elősegítő rendszabály mögött Józsefnek az a szándéka állt, hogy a nemesek akkor „természetes” előjogát – akár volt szolgálati teljesítményük, akár nem – megtörje. A ma olyan rossz hírnévnek örvendő anciennitási elvnek valószínűleg jelentős része volt a polgári társadalmi presztízs kialakulásában. Hasonló társadalmi hatása volt a kiképzési rendszernek is. Az engedélynek, melyet II. József adott a magasabb rangra törekvő hivatalnokoknak, hogy „a szolgálat mellett”¹¹ beiratkozhatnak az egyetemre jogi és politikai tanulmányok folytatására, nyilván az a szándék volt az alapja, hogy a birodalom korszerűsítéséhez több és jobb kiképzésben részesült hivatalnokok álljanak rendelkezésre. Társadalmi szempontból azonban ez egyes alacsony és közepes körülmények között élő hivatalnokoknak is módot adott a társadalmi felemelkedésre, melyet családjuk nem biztosíthatott nekik. Ferenc császár alatt ezt a lehetőséget megint visszavonták.¹² Mindez magakadályozta,

⁴Uo. 2. 586 s köv.

⁵Helga Berndt fejtegetései a porosz bürokráciáról még Max Webernek a porosz bürokráciáról vallott euforikus megítélését is meglepővé teszik. *Helga Berndt: Die höheren Beamten des Ministeriums für Handel und Gewerbe in Preussen 1871–1932. Eine Analyse und Dokumentation zu ihrer sozialen Zusammensetzung und Verflechtung.* In: *Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1981. II. 105–200.

⁶*Ernst Wangermann: Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen.* (= Geist und Gesellschaft. Texte zum Studium der sozialen Entwicklung). Wien/Frankfurt/Zürich 1966. 14. 2 köv. 21 s köv.

⁷W. Heindl: *Beamtenum, Elitenbildung . . . különösen* 50–56.

⁸W. Heindl: *Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee.* 90.

⁹Az ausztriai vitáról in: *Die Diener des Staates. Das bürokratische System Österreichs.* Hrsg. Günter Engelmayer, a közalkalmazottak szakszervezetének megbízásából. Wien 1977.

¹⁰Ah. Handschreiben Joseph II. vom 11. März 1786. *L. M. Friedrich Maasburg: Geschichte der obersten Justizstelle in Wien. 1749–1848.* Prága 1891. 33. különösképpen 66. jegyz.

¹¹1787. VI. 11-i udvari dekrétum in: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K.K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung.* Wien 1787. 531.

¹²1812. március 20-i udvari tanulmányi bizottsági dekrétum, in: *Politische Gesetze und Verordnungen für die österreichischen, böhmischen und galizischen Erbländer sr. k.k. Majestät Franz des ersten (zweiten) 38/I. (II.)* Wien 1812. 44. sz. 165. *L. Heindl: Beamtenum und Elitenbildung.* 49 s köv.

hogy a bürokrácia a merev, hierarchikus elrendezésű társadalom mobil faktorává alakuljon. A restauráció légkörében a hivatalnokok ismét mereven megszabott helyet kaptak, szigorúan körülhatárolt feladatokkal.

Az intézménytörténeti és társadalomtörténeti fejlődés összefüggése éppen a hivatalnoki karra vonatkozó rendelkezések alapján példásan bizonyítható. A példák sora tetszés szerint folytatható.

II. A hivatalnoki kar mint társadalmi csoport

Itt leginkább az érdekel bennünket: kik voltak a hivatalnokok? Mint ismeretes, II. József korától minden egyes tisztségviselőről úgynevezett „minősítési táblázatot” vezettek. A módszertani elgondolás tehát kézenfekvő: a hivatalnokokról széles körű vizsgálatot kell végeznünk, mely olyan fontos kérdésekre ad választ, mint: milyen rendből származtak Ausztria magasabb rangú hivatalnokai? Milyen arányban vettek részt ebben az állam szempontjából olyan fontos szakmai csoportban a nemesek a polgárokhoz képest? Milyen változások történtek az itt tárgyalt időszakban? Milyen képzettséget kellett felmutatniok a hivatalnokoknak, s ez mindenkre érvényes volt-e? S mindezen kérdések eredményeként: a képzettség és a hivatalnoki egzisztencia kialakított-e egy sajátos rendi, vagy bizonyos értelemben véve osztályöntudatot? Utóbbi az itt tárgyalt időszak szempontjából, mely a rendi társadalomból egy polgári struktúrájú osztálytársadalomba való átmenet ideje volt, s melyben a középső rend lassan, ahogy kialakult, középosztállyá vagy „burzsoáziává” vált, különösképpen meghatározó.¹³ Sajnos ezeknek a minősítési táblázatoknak csak egészen kis része maradt fenn,¹⁴ és ott, ahol fennmaradtak, két fontos kérdésre nem adnak választ: mégpedig a hivatalnokok társadalmi és nemzeti származására (utóbbi a Habsburg Monarchia szempontjából fontos probléma). A „minősítési táblázatok” ugyan részletes adatokat közölnek névről, szolgálati beosztásról, születési helyről, vallásról, pályafutásról, illetményről (fizetésről), családi állapotról, ismeretekről (1. nyelvek; 2. egyéb „természetes” adottságok), továbbá szolgálati jellemzésről (1. alkalmasság; 2. életmód; 3. hibák). De nem adnak tájékoztatást az anyanyelvéről és a születés helyéről, hogy némi bizonyossággal esetleg következtetni lehessen a nemzeti hovatartozásra, s az apa foglalkozásáról sem, úgy hogy a társadalmi származás is homályban marad. A kevés kivétellel évenként megjelenő állami címtárak¹⁵ persze közlik – minisztertől portásig – minden hivatalnok pontos nevét, szolgálati adataival, akadémiai rangjával és nemesi előnévvel együtt, úgy hogy a hivatalnokoknak mind társadalmi státusa, mind képzettsége és lakcíme kiviláglik. (Utóbbinál – ezt csak úgy mellékesen jegyzem meg – kimutatható, hogy Bécsben nyilvánvalóan voltak hivatalnok-negyedek – koronként a mai Bécs 4. és 8. kerülete – ezekben lakni a *bon-ton*-hoz tartozott.) A nemességnek az egyes rangokban való mindenkori részarányát kideríteni tehát nem probléma. Arra a kérdésre, hogy a nemesség milyen mértékben és milyen funkciókban vett részt az államügyekben, vagy – másképpen téve fel a kérdést – mikorra vált Ausztria polgársága olyan fejletté, hogy részt vehetett az államügyekben, a hatalomban és az uralomban, az állami címtárak alapján megadható a válasz.

Az eredmény adott esetben és bizonyos időszakokra vonatkozóan igen meglepő. A csoportfőnökök egy összeszámlálásakor (ez volt és ma is ez a legmagasabb hivatalnoki rang a közigazgatásban) kiderült pl., hogy 1840 és 1870 között csak 10%-uk került ki a főnemesség és az ősnemesség köréből.

¹³ Idézi *Eric Hobsbawm*: *Gesellschaftskrise 1789–1848*. Wien und Europa zwischen den Revolutionen. 1789–1848. 15. Wiener Europagespräch. (=Wiener Schriften 39), Wien/München 1978. 15.

¹⁴ Egy bizonyos időponttól kezdve teljes a hadilevéltárban, amiről még lesz szó; egy-egy valogatás található a legtöbb egyéb levéltárban (pénzügyi levéltár, udvari kamarai levéltár, közigazgatási levéltár), amelyek azonban nem elég reprezentatívak a statisztikai értékeléshez. Vö. a magyarországi minősítési táblázatokkal II. József idején *Hajdú Lajos*: *Qualifikationssystem staatlicher Beamten in Ungarn*. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, sectio Juridica XIX*, 1977. 35–55.

¹⁵ Ezek a névtárak (a 19. század ötvenes és hatvanas éveinek kivételével) évenként jelennek meg. a 18. század hatvanas éveiben a címük „Hof- und Staatsschematismus der röm. kais. auch kais. königl. und erzherzoglichen Haupt- und Residenzstand Wien”, 1807-től mint „Hof- und Staatsschematismus des österreichischen Kaisertums”, 1856-től mint „Hof- und Staatshandbuch des Kaisertums Österreich”.

A legmagasabb hivatalnoki állások 74%-át az újnemesek töltötték be.¹⁶ Itt a régi birodalmi nemességet vették figyelembe és az osztrák nemességet gróftól, illetve bárótól felfelé. Az egyszerű „von-”ok, sőt a lovagok is többnyire csak első generációs nemesek voltak és műveltségük, érdeklődési körük, iskolázottságuk, időtöltéseik, valamint társadalmi kapcsolataik alapján az osztrák polgárság jellegzetes vonásait viselték. Az állami címtárak tanulmányozásának másik eredménye: a 60-as években a hivatalnoki elit nagy része élénk érdeklődést tanúsított mind az éppen abban az időben kialakult félparlamentáris, illetve parlamentáris rendszer és azok képviselői testületei, mind az állami, fél-állami vagy akár magánintézmények iránt, melyek a kialakuló gazdasági kapitalizmus során létrejöttek, azaz bankelnökök és bankigazgatók lettek belőlük; hivatalnokokból állt a fontos üzemek felügyelőtanácsa stb. Az állami és gazdasági élet „összeszövődési folyamata” e jelek szerint már nagyon előrehaladott volt.

Ugyanígy kitűnik a címtárakból az egyes hivatalnokok előléptetésének és karrierjének módja és üteme. Fontos forrást jelentenek tehát az osztrák hivatalnokokról általában megszerezhető, viszonylag csekély mennyiségű statisztikai adat között. Nélkülük az 1780-tól 1867-ig terjedő időre az osztrák hivatalnoki karról komolyan vehető tudományos-statisztikai munka, melyet esetleg kvantifikációs módszerrel is meg lehetne valósítani, úgyszólván lehetetlen.¹⁷

A források másik fajtája, melyekre tehát rá voltam utalva – később még lesz róluk szó –, alapvetően meghatározta a másik módszert (a kvalitatív módszert) és a kérdések jellegét is. A társadalmi származás problémáját például – a forrás erre kényszerített – másképpen kellett megfogalmazni. Ha abból indulunk ki, hogy a hivatalnoki pálya mindenki előtt nyitva állt, akkor ez azt is jelenti, hogy fennállt a lehetőség: társadalmilag alacsonyabb rétegekhez tartozók is bejutnak az állami szolgálatba. Ennek viszont ellene szólt a kiképzési rendszer, mely a társadalmi kiválasztódást segítette elő. 1800-tól ugyanis a fogalmazói állásba való besorolás kötelező feltételévé tették a jogi-politikai tanulmányokat.¹⁸ De hány szülőnek állt anyagilag módjában – így hangzik kérdésünk ebben az összefüggésben –, hogy fiát elküldje a birodalom kis számú egyeteméinek vagy jogakadémiáinak egyikére? Másik kiindulási pont a társadalmi származáshoz: legalábbis a bécsi központi bürokráciában, a nevek után ítélve, sok hivatalnokcsalád fiára találhatunk, akik – apjukhoz hasonlóan – szívesen léptek állami szolgálatba.¹⁹ Megállapítható, hogy a bécsi térségben valóságos hivatalnok-dinasztiák voltak. Így, anélkül, hogy statisztikailag pontosan megfogható adataink lennének, mégis messzemenőleg bizonyíthatjuk, hogy a magasabb rangú bürokraták 1848 előtt főleg polgári vagy kishivatalnok származásúak voltak (jobbára újnemesek, kiket életmódjuknak és általános tekintélyüknek megfelelően a burzsoáziához vagy az úgynevezett „második társadalomhoz”²⁰ tartozónak kellett tekinteni), igen gyakran azonban hivatalnokcsaládokból származtak, bár azt sem kell kizárnunk, hogy – vannak rá példák – parasztok vagy kishivatalnokok fiai is állami szolgálatba léptek. Ezek azonban valószínűleg inkább kivételt képeztek.

A forrásanyag a társadalmi problémára vonatkozóan más kérdések indítékául is szolgált. A hagyományos források, egyes hivatalnokok írásos hagyatékai, nyomtatott vagy kéziratos memoárok, naplók, levelek, valamint a hivatalnokok ma már elképzelhetetlen mennyiségű, úgynevezett művész-irodalmi termékei láttán felmerül a hivatalnokok öntudatára vonatkozó kérdés: hogyan is volt ez? Mi módon lehet kimutatni a hivatalnokok társadalmi származásából adódó különbségeket? Éppen egy olyan rendnél, mint a hivatalnokoké, mely – legalábbis időnként – áteresztő és mobil tényező volt a meglehetősen mozdulatlan rendszerben,²¹ ha főleg polgárinak határoztuk is meg,²² érdekes lehet e kérdés feltevése. Kézenfekvő a feltevés, hogy egy nemes mint hivatalnok is nem marad modorában, viselkedésében, életstílusában, egy parasztfiú viszont valószínűleg nem marad paraszt. És mennyiben mutatkozik meg ez az öntudat, illetve különböző árnyalatai? Talán mind a hivatali, mind a hétköznapi életben megnyilvánuló modorban, viselkedésben, életstílusban – Norbert Elias elmélete szerint, aki abból indult ki, „hogy a különböző társadalmi egységek emberei teljesen különböző módon viselkednek” és hogy e viselkedés felfedése a történeti szociológia feladata.²³ Egy, mint

¹⁶ *Walter Steindl*: Die Hochbürokratie. Ihre Funktion im Herrschaftssystem und ihre Zusammensetzung mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in der österreichischen Reichshälfte der Donaumonarchie 1840–1870. Kéziratok bölcsész disszertáció. Wien 1974 92.

¹⁷ Egy ilyen szociológiai munka az 1867 utáni osztrák bürokráciára vonatkozóan is bizonyára elvégzhető volna (1914-ig vagy 1918-ig), legalábbis egyes minisztériumokkal, például a hadügy-minisztériummal kapcsolatosan. Ennek a minisztériumnak 1869-től 1914-ig voltak „minősítési táb-

Elias nevezi „figuráció-elemzést” végezni ebben az értelemben azt jelentené, hogy mind 1. a hivatali, mind 2. a mindennapi életet meg kell vizsgálni és azokat – legalábbis magasrangú hivatalnokok esetében – uralmi eszköznek kell tekinteni.²⁴ Itt térünk vissza Max Weberhez (s a tervezett vizsgálatnál az 1. fejezethez: „Bürokrácia mint intézmény”), aki, mint ismeretes, azt állította, hogy az uralom a hétköznapi életben a közigazgatásban nyilvánul meg.²⁵

A történelmi folyamatot elemezve azonban e viselkedési módok változásait is kell vizsgálni.²⁶ A változás lefolyásában szerepet játszhattak különböző összetevők, mint pl. a nemesség és a polgárság viszonyának eltolódásai, a hivatalnokok szülői házában említett foglalkozási struktúrája, ide vonatkozó hatások és változások a hivatalnokok társadalmi helyzetében, műveltségében és képzésében, a karrier és a társadalmi felemelkedés lehetőségében. Szerintem a nehézség abban áll, hogy a hivatali rutin az itt tárgyalt időszakban nagyon keveset változott – valamikor megmerevedett –, a hivatalnokok öntudata azonban minden bizonnyal módosult.²⁷

A hivatali tiszttség szimbólumának egyik szembeötlő, művészi lecsapódást nyert példája az úrnapi körmenet ábrázolása. Ez a vizsgált időszakban, s bizonyára azon túl sem változott. Az a mód, hogy egy-egy hatóság minden vezetője a „baldachin” mögött lépked – pontos utánzása a császár viselkedésének az ünnepélyes bécsi úrnapi körmenetek alkalmával – természetesen az állam hatalmát reprezentálja. De azon túl egy csoport öntudatának kifejezője is, a hivatalnokok szakmai rendjéé, mely ha csupán a szertartás képi ábrázolásából következtetünk, semmit sem változott. De így van-e ez?

Eredményesebb a „hivatali gyakorlat” és a „magánéleti gyakorlat” kapcsolatának utánajárni. Így közelebb kerülünk a kérdés megválaszolásához: mennyiben játszott közre a hivatalnoki egzisztencia a magánélet mindennapjainak meghatározásában. Az osztrák irodalom (mindenesetre gyakran csak az 1918 utáni időkből származó) sok példája kényszerít erre a kérdésre, például nagyon feltűnő és csak példaképpen említem – Trotta kerületi főnök vasárnap délelőttjének alakulása Joseph Roth

lázatai”, (1914-től „feljegyzési lapjai”), melyek ábécé-sorrendben részletes adatokat tartalmaznak a hivatalnokokról: mégpedig a nevet, alkalmazást, szolgálati rangot, születési helyet, lakóhelyet, születési dátumot, vallást, származást (az apa foglalkozását), tanulmányokat, iskolát, szolgálatba lépés idejét, továbbképzést a szolgálati idő alatt, pályafutást és az évi szolgálat leírását. Ezek az iratok keverednek a tisztek minősítési táblázataival. A hivatalnokokat előbb az állami névjegyzék alapján kellene azonosítani. – A cs. kir. Honvédelmi Minisztériumra vonatkozóan is van (1870-től) négy doboz minősítési táblázat. Ezek a fent megadott információk – főleg, ha kapcsolatba hozzuk őket egymással – valószínűleg messzemenő felvilágosítást tartalmaznak a hivatalnoki kar társadalmi helyzetéről.

¹⁸ Heindl: *Beamtentum, Elitenbildung*, 50.

¹⁹ Heindl: *Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee*, 77.

²⁰ Vö. például *August Fournier: Die Memorien der Baronin Montet in: Österreichische Rundschau* 4, 1905, 296–299.

²¹ Karl Mannheim a hivatalnokokat a „szabadon lebegő értelmiséghez” sorolja, akiknél, mivel nincsenek osztályhoz kötve, eltolódások lehetnek. *Karl Mannheim: Ideologie und Utopie* (=Schriften zur Philosophie und Soziologie III.) Bonn 1930. 124.

²² Kivételt képezett a diplomáciai szolgálat, melyben túlnyomó részt arisztokraták tevékenykedtek. Az osztrák diplomatakról most készül Peter Hohenbalken társadalomtörténeti munkája.

²³ *Norbert Elias: Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Schichten des Abendlandes* Bern/München 1969, 38 s. köv.

²⁴ Vö. még *Norbert Elias: Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft.* (= Soziologische Texte 54), Neuwied 1969, 41.

²⁵ Például *Weber: Wirtschaft und Gesellschaft* 1. 126.: „Mert az uradalom a mindennapokban elsődlegesen közigazgatás.” Vö. még *uo.* 2., 545.

²⁶ Norbert Elias ezt így nevezi: „szemlélni az egyénekből álló, figurációk’ lassan mozgó rétegeit, figyelembe véve, hogy a figurációk, melyeket az emberek egymással alkotnak, gyakran sokkal lassabban változnak, mint az emberek”. *Elias: Prozess der Zivilisation*, 47.

²⁷ Az osztrák hivatalnoki kar öntudatának változása 1870 után válik nyilvánvalóvá. Vö. *Heindl: Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee*. 90.

„Radetzky-induló” című művében. Mint már utaltunk rá, az irodalom történeti forrásértéke talán éppen az idézett példában vitatható, ám ott annál inkább figyelembe kell venni, ha – mint az 1848-as idők előtt olyan gyakran – az írók, költők maguk is hivatalnokok voltak, s saját hivatalnoki egzisztenciájuk ismeretében alkottak hivatalnok-figurákat. Megemlítendő itt Stifter „Nyárutó”-jából Risach báró alakja (modellje kimutathatóan a magasrangú hivatalnok – később miniszter –, báró Andreas von Baumgartner volt), példaként arra, hogy hogyan ábrázolta egy hivatalnok egy hivatalnoknak „a lényét”, „a mentalitását”²⁸; akinek jellemzése sejteni enged valamit a társadalmi realitás és a szellemi öntudat bonyolult összefüggéséből. Ebben az összefüggésben – a példából világosan kitűnik – fel kell tenni a kérdést a reményekről, vágyakról, álmokról és félelmekről is.²⁹ Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell itt, hogy nem a hivatalnok társadalmi pszichogramjának elkészítése a cél, hanem hogy a szakmai élet részleteiből a hivatali magatartással, valamint a mindennapok magán-szférájában való magatartással együtt – ide tartozik az iskola és a műveltség, a házasság, a vagyoni és lakáshelyzet éppúgy, mint a hivatalnok-feleségek és gyerekek élete, evés-ivás, ünnepek megülése, ruházkodás, a társadalmi formák, a korizlés kérdése – kiragadjunk néhány élesen kidomborodó jelenséget. Talán lehetséges e kulturális magatartás alapján is – mint előljáróban feltettük a kérdést – elemezni a rétegre jellemző magatartást a hivatalnoki karon belül, s meglátni a hivatalnokok kulturális magatartása és a 18. század végi és a 19. század eleji osztrák polgári értelmiség összefüggéseit. Ha feltesszük, hogy a hivatalnokok a középosztálybeli értelmiség társadalmi, kulturális stb. magatartásával rendelkeztek, felvetődik a kérdés, hogyan alakult ez ki: egy felsőbb nemesi réteg normáihoz való hasonulás, vagy az az ellen való tiltakozás után? Továbbá: nem vált-e ez a magatartás talán nemcsak egy csoport magatartásának „tipikus” mintájává, hanem egyenesen a „polgári” magatartás normájává? S hol voltak ezek az életmód-mintáknak, tudati tartalmaknak és gondolkodási rendszereknek a menedékei és kisugárzási centrumai?³⁰

Mint már említettük, a források, amelyek egyebek közt egy sor ilyen kérdést diktáltak, hivatalnokok hátrahagyott írásai és hivatalnokokról szóló hátrahagyott írárok voltak. Ide számítanak a kiadott és kiadatlan naplók, levelek, emlékiratok. Kincsesbányának bizonyultak a kiadatlan hagyatékok, melyek idáig Csipkerózsika-álmukat aludták egy-egy levéltárban vagy könyvtárban. Tanulságosak voltak az elhunyt hivatalnokok hagyatéki (örökségi) levéltárai is, melyek értékes információkkal szolgáltak könyvállományokról, képekről, lakberendezési tárgyokról és egyéb vagyoni viszonyokról általában.

Hivatalnokok irodalmi termékeiből valósággal áttekinthetetlen mennyiség áll rendelkezésünkre. Más kérdés, hogy mai ízlésünknek megfelelnek-e.³¹ Silvester Lechner germanista megállapította, hogy a Wiener Jahrbücher für Literatur-ban, Ausztria reprezentatív irodalmi folyóiratában 1818-tól 1848-ig szóhoz jutott szerzők 90%-a hivatalnok volt.³²

Nem kell hát Collint, Bauernfeldet, Grillparzert és Stifert ferasztanunk – ezek a „hivatalnok-költők” csak a csúcsot jelentették. Úgy néz ki, mintha minden jobb hivatalnok, aki a „művelt közönséghez” tartozónak vallotta magát, kényszert érzett volna az irodalmi tevékenységre. Tehát egy általános kulturális jelenséggel van dolgunk. Nem szabad megfélemlíteni a hivatalnokok filozófiai és történelmi műveiről sem, melyek gazdag tájékoztatót nyújthatnak a magas bürokrácia államrendszeréről, nemzeti beállítottságáról, gondolkodásmódjáról és szellemiségéről.

²⁸ Heindl: Beamtentum, Elitenbildung, 58 s. köv.

²⁹ Vö. Karl Mannheimal, aki úgy véli, hogy a tudat belső struktúrája ezekből a faktorokból érthető meg leginkább. *Karl Mannheim: Ideologie und Utopie*. 189.

³⁰ Norbert Elias idevonatkozólag érdekes összehasonlításokat tett a franciaországi és a német államokbeli fejlődés között és felfedezte, hogy Franciaországban az úgynevezett polgári magatartás a nemesi felső réteghöz való hasonulásból, a németországi viszont az ez iránt való tiltakozásból kristályosodott ki. Ennek megfelelően Franciaországban „az udvar” volt a sajátos kisugárzási központ, Németországban az egyetemek. *Elias: Prozess der Zivilisation*, 8–12., 49. és 53.

³¹ Egyetlen példaként a sok közül említük meg Hans von Perthaler, egy tehetséges és józan gondolkodású alkotmány-tudós produktumait, aki egyaránt írt fellengzős hazafias költeményeket és szerelmes verseket, megtalálhatók az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárában, HS 118/40. Vö. még Heindl: *Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee*. 88.

³² *Silvester Lechner: Gelehrte Kritik und Restauration. Metternichs Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener Jahrbücher für Literatur 1818–1849*. Tübingen 1977, 117 s. köv.

Éppen ilyen tanulságos az egyesületi hovatartozás, például a jogi-politikai olvasóegylethez vagy a Concordia-hoz, az egyesületi listákból megtudhatjuk a tagok nevét – amiből megállapítható a hivatalnokok nagyarányú részvétele az 1848 előtti társadalom kulturális életében, a bécsi szalon-kultúrában is. A társadalmi érintkezés is³³ világosabban érthetővé válik.

Nagyon figyelemre méltóak a korabeli hivatalnokoknak a szaktársaik pályafutását ismertető munkái,³⁴ valamint azok az általában igen szeretetteljes leírások, melyeket időközben híressé vált rokonok (többnyire fiúk, kivételképpen néha lányok) készítettek hivatalnok apjukról.³⁵

Forrásanyagok – elsősorban nyilván írásos hagyaték, de képanyag, berendezési tárgyak, lakás-tervek, könyvvállványok stb. – legalábbis Bécs területén olyan bőségesen találhatók, hogy nem csak arra van mód, hogy a bürokráciát és (1780-tól 1867-ig) fejlődését mint intézményt történelmileg szemügyre vegyük, valamint állandóan változó helyértékét kövessük; ezenközben a bürokráciának az állam és a társadalom szempontjából alapvető, megváltoztathatatlan jelentőségét, mint a mindenkori felsőbbség egyik legfőbb eszközét, természetesen nem lehet kétségbe vonni. Hanem ezeknek az anyagoknak az alapján érdemesnek tűnik legalábbis megkísérelni a bürokrácia mint társadalmi csoport megvizsgálását, mely állandó társadalmi, mentális, kulturális jellegű dinamikus folyamatoknak volt alárendelve (mint a többi csoport is egyébként), meglátni azt az élet differenciált vonatkozásaiban, melyek ugyanis nem csupán a hivatali szférából álltak. A legizgalmasabb feladat azonban talán az lesz, hogy utánajárjunk a társadalmi realitás és a szellemi öntudat között fennálló mindenkori feszült viszonyoknak, melynek éppen a hivatalnokok voltak alávetve, egyrészt a statikus feladat révén, hogy támogassák a mindenkori államformát és stabilizálják a társadalmat, másrészt a kulturális, intellektuális egzisztencia révén, melynek dinamikus változásokra kellett irányulnia.

³³ *Heindl*: Beamtentum, Elitenbildung, 58.

³⁴ *Constant von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich 60 kötet. Wien 1856–1891. *Johann Baptist, Ritter von Hoffinger*: Oesterreichische Ehrenhalle 4 kötet. (=Österreichische Volks- und Wirtschaftskalender für 1865–1869).

³⁵ *L. Heindl*: Beamtentum and Elitenbildung és *Heindl*: Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee c. munkában idézte biográfiánkat.